

Logos et language chez Plotin et avant Plotin, sous la direction de Michel Fattal, Paris: Editions L'Harmattan 2003, ss. 366. Collection *Ouverture philosophique* dirigée par Dominique Chateau et Bruno Péquignot.

Niewiele w języku greckim było pojęć, które – jak λόγος – przejawiały tak obfitą i niespotykaną gamę różnorodnych znaczeń, a jednocześnie tak często były używane w zachowanych tekstach starożytnych Greków. Jeszcze mniej zaś można spotkać badaczy, którzy tak długo zajmowali się tym kluczowym dla greckiej myśli terminem. Z pewnością za takiego można uznać Michela Fattala, profesora filozofii starożytnej i średniowiecznej Uniwersytetu Grenoble II (Université Pierre Mendès France, Département de philosophie, UFR Sciences Humaines) i członka Międzynarodowego Towarzystwa Platońskiego (la Société Platonicienne Internationale). Jako jeden z niewielu uczonych przez wiele lat w sposób systematyczny studiował pojęcie λόγος od samych jego początków (tzn. od Homera) aż po czasy stoików i Plotyna, starając się w ten sposób pokazać problemy, z jakimi wciąż borykają się współcześni badacze, próbujący zrozumieć, zinterpretować i w konsekwencji adekwatnie przetłumaczyć słowo *logos* m.in. u Heraklita, Parmenidesa, a później u Platona, Arystotelesa i wielu innych myślicieli.

W takim właśnie nurcie badawczym mieści się ostatnia, opublikowana w znanym wydawnictwie L'Harmattan¹ książka pod redakcją prof. Michela Fattala *Logos et language chez Plotin et avant Plotin*, która – jak już wyżej wspomniano – ściśle wpisuje się w krąg jego dotychczasowych zainteresowań pojęciem λόγος w greckiej filozofii². O ile jednak poprzednia monografia była zbiorem jego własnych publikacji

¹ W tym samym wydawnictwie ukazały się dwie inne prace monograficzne Michela Fattala: *Logos et image chez Plotin*, Paris–Montréal 1998; *Études sur Plotin*, sous la direction de Michel Fattal, Paris–Montréal 2000.

² Pośród wielu jego publikacji poświęconych temu problemowi należy wymienić choćby kilka: *L'histoire du mot logos dans la philosophie grecque dès origines à Platon*, [w:] *Documents pour l'histoire du vocabulaire scientifique*, VII, Paris 1985, s. 43-65; *Logos de tromperie ou de vérité*, „Cahiers philosophiques” 1985, n° 22, s. 7-26; *Le Logos d'Héraclite: un essai de traduction*, „Revue des Études Grecques” 99 (1986), s. 142-152; *Le Sophiste: logos de la synthèse ou logos de la division*, [w:] *Études sur le Sophiste de Platon*, publiées sous la direction de P. Aubenque, Napoli 1991, s. 145-163. Lista innych artykułów znajduje się w *Postwiiu* autora [tzn. piszącego tę recenzję – K. N.] do przetłumaczonej niedawno na język polski, pierwszej chronologicznie monografii Mi-

o *logosie*³, o tyle obecnie prezentowana obejmuje prace badaczy z Europy, Ameryki i Australii, słusznie więc zasługuje na miano publikacji międzynarodowej. Wielką w tym zasługą głównego redaktora, który w „Przedmowie” (*Avant-Propos*, s. 5) informuje, że monografia powstała jako kontynuacja prowadzonych przez niego podyplomowych studiów doktoranckich (D.E.A. = Diplôme d’Études Approfondies). Właśnie w ramach tych studiów prof. Michel Fattal od kilku lat organizował międzynarodowy cykl wykładów seminaryjnych pod wspólnym tytułem „Teorie filozoficzne *logosu* w starożytności” (*Les théories philosophiques du logos dans l’Antiquité*)⁴, w którym brali udział znani historykom filozofii profesorowie, m.in. Luc Brisson (CNRS, Paris), Monique Dixsaut (Université de Panthéon-Sorbonne, Paris I), Dominic O’Meara (Université de Fribourg, Szwajcaria), Pierre Aubenque (Université de Paris-Sorbonne, Paris IV), Thomas A. Szlezák (Uniwersytet w Tybindze). Można zatem uznać omawianą tu zbiorową monografię za pisemne dopełnienie lub uzupełnienie wygłoszonych na Uniwersytecie w Grenoble w latach 1994-2000 wykładów i konferencji, tym razem przez znacznie szersze grono 19 uczonych z całego świata, w większości jednak z Europy.

W koncepcji głównego redaktora chodziło przede wszystkim o wyeksponowanie filozofii Plotyna, która – jak podkreśla Michel Fattal („Przedmowa”, s. 6) i co może wydawać się dość dziwne – była do tej pory przedmiotem zaledwie dwu prac w zakresie samego *logosu* i filozofii języka w starożytności⁵. Położenie zatem akcentu na filozofię *logosu* i na język Plotyna, z uwzględnieniem również teorii filozoficznych jego poprzedników, stanowią oto główny cel i przedmiot prezentowanego dzieła. Najogólniej rzecz biorąc, zamieszczone w nim teksty starają się dać odpowiedź na następujące pytania: w czym tkwi siła *logosu* i jaka jest ranga języka w myśli greckich

chela Fattala pt. *Logos. Między Orientem a Zachodem*, przełożył Piotr Domański, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2001, s. 113-115 [wydanie oryginalne: *Pour un nouveau langage de la raison. Convergences entre l’Orient et l’Occident*, préf. de P. Aubenque, Paris 1988, Beauchesne, coll. «Bibliothèque des Archives de Philosophie, 50»; znane również w przekładzie na język włoski: *Per un nuovo linguaggio della ragione. Convergenze tra Oriente e Occidente*, Milano 1999].

³ Chodzi o publikację pt. *Logos, pensée et vérité dans la philosophie grecque*, Paris–Montréal–Budapest–Torino: Editions L’Harmattan 2001, ss. 266. Michel Fattal rozpatruje tu *logos* ujęty w aspekcie diachronicznym – od Homera do Plotyna, zarówno od strony logiczno-lingwistycznej i gnozeologicznej, jak również z punktu widzenia ontologii i kosmologii. Więcej na temat tej monografii czytelnik znajdzie w recenzji autora zamieszczonej w „Przeglądzie Filozoficznym”, Nowa Seria 10 (2001), nr 2 (38), s. 203-207.

⁴ Obecnie przedmiotem seminarium prof. Michela Fattala jest „Noetyka i logika Arystotelesa i jej recepcja w świecie greckim i arabskim: problem prawdy i fałszu” (*La noétique et la logique d’Aristote et sa réception grecque et arabe: le problème du vrai et du faux*).

⁵ Michel Fattal wymienia dwie publikacje, mianowicie: (1) H. J o l y, *Philosophie du langage et grammaire dans l’Antiquité*, Bruxelles-Grenoble 1986; (2) M. S c h o f i e l d, M. C. N u s s b a u m, *Language and Logos. Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen*, Cambridge–London–New York–Sydney 1982.

filozofów w okresie od presokratyków do stoików, czy *logos* i język zdobyły szczególny status w apofatycznej filozofii Plotyna, a jeśli tak, to o jaki status chodzi.

Monografia *Logos i język u Plotyna i przed Plotynem* podzielona została na trzy części, z których pierwsza, zatytułowana „Logos i język od presokratyków do stoików” (*Logos et langage des Présocratiques aux Stoïciens*) obejmuje sześć artykułów. W pierwszym z nich, zatytułowanym „Logos według Heraklita” (*Le Logos selon Hé- raclite*, s. 13-35), Jean Frère⁶, omawiając propozycje przekładów⁷ słowa λόγος we fragmentach Efezyjczyka, zastanawia się nad dzielącymi je różnicami. W rezultacie sam stara się dostrzec w tym pojęciu: (1) „słowo usłyszane” („La parole écoutée”) i (2) „słowo wypowiedziane” („La parole énoncée”) i zgodnie z tym interpretuje *logos* w kontekście wszystkich najważniejszych tekstów Heraklita. Podobną metodę stosuje Krzysztof Narecki (KUL), autor kolejnego artykułu, którego przedmiotem jest „Funkcja logosu w myśli Parmenidesa z Elei” (*La fonction du logos dans la pensée de Parménide d’Elée*, s. 37-60). Również i tym razem chodzi o interpretację i wierny (adekwatny) przekład miejsc ze słowem λόγος. W najważniejszym z nich, tj. we fragmencie B 7, *logos* jawi się jako najlepszy instrument poznania, jako wyłączna siła intelektualna, zdolna zrozumieć i rozstrzygająco przyjąć (κρίναι λόγῳ) prawdę o istnieniu jedyne- go Bytu Parmenidesa. Jean-François Mattéi⁸, autor trzeciego artykułu – *Muthos, Logos et Dialogos chez Platon* (s. 61-75), posługując się Arystarchową⁹ metodą egzegezy Homera, zastosowaną później przez Porfiriusza w stosunku do Platona w formie: „objaśniać Platona poprzez samego Platona”, dokładnie bada kwestię subtelnych i trudnych do uchwycenia relacji, jakie istnieją w filozofii Platona, między trzema pojęciami: μῦθος, λόγος i διάλογος. W kolejnym artykule *Le langage de l’essence des choses chez Aristote* (s. 77-108), autorstwa dwóch polskich badaczy – Jana Bigaja i Seweryna Blandziego (UW, IFiS PAN)¹⁰, tradycyjnej interpretacji w kontekście języka i ontologii Arystotelesa zostaje poddana fraza z *Metafizyki* (1028 b 2-4), w której Stagiryta dociekania nad istotą bytu (τί τὸ ὄν) sprowadza do odpowiedzi na pytanie: czym jest substancja? (τίς ἢ οὐσία). W kręgu badań nad Arystotelesem pozostaje również Suzanne Stern-Gillet¹¹ w artykule „Logos teoretyczny i Logos praktyczny: uwagi nad arystotelesowską koncepcją mądrości” (*Logos théorétique et Logos pratique: remarques sur la conception aristotélicienne de la sagesse*, s. 109-134), starając się wyjaśnić pozornie tylko niejasny związek między *logosem* teoretycznym a *logosem*

⁶ Profesor Université de Strasbourg II.

⁷ Są to następujący badacze: G. S. Kirk, C. Ramnoux, M. Heidegger, J. Bollack, M. Conche, M. Fattal.

⁸ Profesor Université de Nice, Institut Universitaire de France.

⁹ Arystarch z Samotraki, 216-144 przed Chr., grecki filolog działający w Aleksandrii, znany przede wszystkim z prac nad egzegezą Homera, połączoną ściśle z krytyką tekstu.

¹⁰ Warto tu podkreślić zauważalny udział w monografii aż trzech polskich uczonych.

¹¹ Profesor z Bolton Institute w Wielkiej Brytanii.

praktycznym w filozofii Stagiryty. W kończącej zaś pierwszą część monografii artykule, o intrygującym tytule „Od *logosu* stoickiego do kodu genetycznego” (*Du logos stoïcien au code génétique*, s. 135-145), Jean-Joël Duhot¹² dochodzi do wniosku, że stoicy umiejętnie wykorzystali wyjątkową koherencję *logosu*, czyniąc go – w odróżnieniu np. od Platona i Arystotelesa – kluczowym w ich systemie pojęciem filozoficznym, uprawomocniającym nawet strukturalizację i rozwój świata, ponieważ, stojąc na granicy między tym, co cielesne, a tym, co bezcielesne, jako rozumny przekaz jest dla elementu materialnego nosicielem specyficznej informacji, zadziwiająco przypominającej dobrze nam znany kod genetyczny.

Druga część książki, zatytułowana „Logos i język u Plotyna” (*Logos et langage chez Plotin et avant Plotin*), stanowi trzon pracy ze względu na (1) zasadniczą problematykę monografii, (2) objętość (dwie trzecie całości) zdecydowanie przeważającą w zestawieniu z dwiema pozostałymi częściami, (3) jak również ilość zamieszczonych tu rozpraw. Ogółem jest ich dziewięć:

1. Matteo Andolfo (Katolicki Uniwersytet w Mediolanie), *Logos e linguaggio in Democrito e in Plotino: la parola tra Oriente e Occidente*, s. 149-160.

2. Florent Tazzolio (Lyon), *Logos et langage comme liens à l'Origine dans l'hénologie plotinienne*, s. 161-188.

3. Agnès Pigler (Université de Bourgogne, Dijon), *De la possibilité ou de l'impossibilité d'un Logos hénologique*, s. 189-209.

4. Joachim Lacrosse (FNRS Belge, Bruxelles), *Le discours de Plotin et son nous*, s. 211-222.

5. Kevin Corrigan (Emory University, USA), *La discursivité et le temps future du langage chez Plotin*, s. 223-245.

6. Raoul Mortley (Bond University, Queensland, Australia), *Plotin : le langage de la negation*, s. 247-254.

7. Lloyd P. Gerson (Uniwersytet w Toronto), *Metaphor as an Ontological Concept: Plotinus on the Philosophical Use of Language*, s. 255-269.

8. Jean-Yves Blandin (Université de Rennes I), *Plotin et l'image de la lumière. La dynamisation d'une métaphore traditionnelle*, s. 271-299.

9. Michel Fattal, *Beauté et métaphysique chez Plotin: le rôle du « logos venu des dieux »*, s. 301-313.

Nie sposób dokładnie omówić wszystkie, wymienione wyżej opracowania, ponieważ nie jest to naszym wyłącznym celem. Aby jednak zachęcić czytelnika do sięgnięcia po tę monografię, zwrócimy uwagę na pewne problemy, przewijające się w niektórych artykułach. W pierwszym z nich Matteo Andolfo zastanawia się nad interesującymi relacjami, jakie można zauważyć między *logosem* demokrytejskim a *logosem* u Plotyna, relacjami, które sytuują się w połowie drogi pomiędzy Wschodem i Zachodem. Agnès Pigler (art. 3) stara się jak najdokładniej ustalić, dlaczego –

¹² Profesor Université de Lyon III.

w kontekście metafizyki Plotyna – można mówić o „*Logosie* henologicznym” i jak przejawia się jego obecność i działanie w hipostatycznym procesie wyłaniania się bytów z Absolutu. Trzy następane artykuły (art. 4-6) dotyczą szczególnego statusu mowy-dyskursu, dyskursywności i języka względem umysłu (νοῦς) i Jedna-Absolutu – przyczyny wszystkiego. Z kolei na pytanie, jaką rolę odgrywa użycie języka, metafor i obrazów w odniesieniu do ontologii i filozofii apofatycznej, promującej negację i przekraczanie wszelkiej dyskursywności, starają się odpowiedzieć Lloyd P. Gerson (art. 7) i Jean-Yves Blandin (art. 8). W kończącej tę część monografii artykule (art. 9) Michel Fattal próbuje dociec, jaka jest geneza piękna cielesnego, czy jest ono przyrodzone ciałom, czy też może jego rodowodu należy szukać gdzie indziej, w „umyśle przychodzącym od bogów”¹³, tzn. w boskim *logosie* znajdującym się w „miejscu dostępnym tylko dla umysłu”¹⁴, w końcu zaś – w jakim sensie *logos* pozwala odkryć transcendentne źródło i przyczynę piękna oraz ujawnić immanentność takiej transcendencji.

O trzeciej części monografii Michela Fattala można śmiało powiedzieć, że – zgodnie z tytułem (*Perspectives*) – ukazuje czytelnikowi znaczenie pewnych tekstów Platona (wyjętych zwłaszcza z jego *Listów*) w filozofii Plotyna (czyni to Louis Ucciani¹⁵ w artykule *Horizontalité et verticalité chez Plotin*, s. 317-328), jak również rolę kluczowej w myśli Arystotelesa pary pojęć aktu i możności wraz z jej oddziaływaniem w neoplatonizmie, skończywszy zaś na jej płodnej „repcji”, poczynając od starożytności, a dalej w średniowieczu, aż po czasy nowożytne (zob. Pierre Magnard¹⁶, *Puissance et raison suffisante*, s. 329-342). Na końcu monografii, w artykule *Logos in Plotino e Platone. Un esempio de ricerca semantica con l'ausilio dei lessici a base informatica* (s. 343-358), Roberto Radice (Katolicki Uniwersytet w Mediolanie) przedstawia, na przykładzie pojęcia λόγος w tekstach Platona i Plotyna, próbki badań semantycznych, przeprowadzonych z pomocą słowników „z informatyzowanych”, które swe powstanie zawdzięczają najnowszej technice komputerowej.

Omawiana książka zawiera ponadto dwa użyteczne indeksy: (1) autorów starożytnych i średniowiecznych (*Index des auteurs anciens et médiévaux*, s. 359-360) oraz (2) indeks autorów nowożytnych i współczesnych (*Index des auteurs modernes et contemporains*, s. 360-363). Dla czytelnika szczególnie przydatne jest to ostatnie zestawienie, ponieważ mimo braku jakiegoś odrębnego wykazu bibliografii (*nota bene* jego obecność wzbogaciłaby dodatkowo naukową przydatność książki) umożliwia szybkie dotarcie do cytowanych autorów i ich publikacji.

¹³ Zob. Plotyn, *Enneada* I, 6, 2.27-28: Οὗτω μὲν δὴ τὸ καλὸν σῶμα γίγνεται λόγου ἀπὸ θεῖων ἐλθόντος κοινωνία – „W ten zatem sposób piękne ciało rodzi się wskutek udziału w *logosie* (= rozumnym wątku), przybyłym od bogów”.

¹⁴ Zob. Plotyn, *Enneada* V, 8, 13.23-24: τοῦ νοητοῦ τόπου.

¹⁵ Université de Franche-Comté, Besançon.

¹⁶ Profesor uniwersytetu Paris-Sorbonne, Paris IV.

Osobno należy podkreślić dbałość wszystkich autorów, jak również redaktora głównego (Michela Fattala) o cytaty źródłowe¹⁷, które – tam, gdzie jest to konieczne i zarazem użyteczne dla profesjonalnego badacza – są przytaczane w brzmieniu oryginalnym, czyli w języku starogreckim. Niełatwo jest znaleźć jakiegokolwiek błędy¹⁸, co – w przypadku tak obszernej publikacji – dobrze świadczy o naukowych kompetencjach i umiejętnościach całego zespołu. Zdarza się wszak, że badacze *ex professo* greckiej filozofii z różnych względów nie zawsze przykładają do tego faktu należyłą wagę.

Każda część stanowi pewną autonomiczną całość, jednak – jak już wyżej powiedziano – najważniejsza z nich to część druga, centralna w trójdzielnym układzie całej monografii, w której wspólnym przedmiotem jest pojęcie $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$. Wspólnym elementem jest również metoda diachroniczna, widoczna przede wszystkim w pierwszej i trzeciej części, natomiast w części drugiej, poświęconej Plotynowi, dominuje ujęcie synchroniczne, z wieloma odwołaniami retrospektywnymi do filozofii Platona. Dzięki takim właśnie zabiegom w zupełnie nowym świetle oglądamy Plotyna i jego doktrynę, a zwłaszcza filozoficzną rolę stosowanego przezeń języka. W perspektywie przesłania, jakie niesie z sobą cała monografia, jeszcze wyraźniej jawi się funkcja *logosu* – już to jako pojedynczego pojęcia, już to jako języka, w którym wyrażała się grecka myśl od początku swego istnienia, a skończywszy na plotyńskiej teorii emanacji i odgrywanej w niej roli *logosu*. Trudno byłoby nawet w dużym skrócie prezentować krytycznie kolejne artykuły. Można ogólnie powiedzieć, że wszystkie są niezwykle interesujące i wnoszą sporo nowych i inspirujących spostrzeżeń do naszej wiedzy o greckiej filozofii i formach jej językowej ekspresji, zwłaszcza u Plotyna. Wszystko to świadczy o wysokich walorach naukowych prezentowanej publikacji. Starannie i pięknie po względem edytorskim wydana książka pod redakcją Michela Fattala może więc być doskonałą lekturą zarówno dla profesjonalnych badaczy antycznej myśli, jak i dla wszystkich entuzjastów szeroko rozumianej kultury ducha starożytnych Greków.

Krzysztof Narecki
Instytut Filologii Klasycznej KUL

¹⁷ Spory w tym udział mają też z pewnością autorzy poszczególnych tekstów.

¹⁸ Są one bardzo sporadyczne, np. w motcie (s. 301), od którego rozpoczyna swój artykuł Michel Fattal, winna stać forma $\kappa\omicron\iota\upsilon\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ zamiast błędnej $\kappa\alpha\upsilon\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ – zob. też przypis 13.